

प्रबोधनाच्या चळवळी आणि एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रीयांचे वैचारिक लेखन

डॉ. शिवाजी महादेव होडगे

प्रमुख, मराठी विभाग

सदाशिवराव मंडलिक, महाविद्यालय, मुरगुड

ता. कागल, जि. कोल्हापूर

Email. Shivajihodage25@gmail.com

संपर्क : ९४२३२७८०६६ / ८८८८७५८९७९

सामाजिक चळवळीची सुरुवात होण्याअगोदर भारतातील समाजजीवन अतिशय पीडादायी होते. एकतर ब्रिटीशांची सत्ता व शोषण चालू होते. ख्रिश्चन धर्मीयांनी आपल्या धर्मतत्वाचा प्रभावी प्रचार करण्यास सुरुवात केली होती. सामान्य माणसाला जीवन जगणे अशक्य झाले होते. धर्ममार्तंडांच्या आणि दलालाच्या वर्तनाला सामान्य माणसू बळी पडत होता. अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडाचे स्तोम माजले होते. एक प्रकारे धार्मिक विडंबण निर्माण झाले होते. अज्ञान, दारिद्र्य, निरक्षरता, विषमता, जातीयता, धर्मवाद, पांथीक भेद, स्त्री-पुरुष असमानता, अस्पृश्य व स्त्रीयांना शिक्षणास बंदी या सारख्या समस्यांच्या विळख्यात भारतीय समाज जीवन सापडले होते. तसेच बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह बंदी, सती प्रथा, दुर्बलाची पीळवणूक, हुंडाप्रथा, गुलामी पध्दती वगैरे सामाजिक समस्या निर्माण झालेल्या होत्या. यामुळे समाजाच्या विकासाला तर खीळ निर्माण झालीच होती. ही स्थिती बदलण्याचा विचार समाजातील काही व्यक्तींनी सामाजिक चळवळी उभारून केला. अर्थात हे सर्व करतांना विरोध, रोष पत्करावा लागला, त्रास सहन करावा लागला.

भारतीय समाजातून अस्पृश्यता व इतर समस्यांचे उच्चाटन व्हावे म्हणून एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या अर्ध शतकात काही सुशिक्षित व्यक्तींनी सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीला सुरुवात केली. दस-या अर्ध शतकात या सामाजिक चळवळीने क्रांती केली. यासाठी पाश्चिमात्य विचारसरणी, इंग्रजी शिक्षण, ब्रिटीश सत्तेची प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मदत यामुळे भारतीय चळवळीला गती प्राप्त झाली. या सामाजिक चळवळीचे प्रणेते राजाराममोहन रॉय यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना करून कार्य करण्यास सुरुवात केली. याबरोबरच अनेक नामवंत सुधारक व चळवळीचे नेते म्हणून महात्मा ज्योतिबा फुले, न्यायमूर्ती रानडे, स्वामी दयानंद सरस्वती , डॉ. भांडारकर, धों. के. कर्वे, विठ्ठल रामजी शिंदे, गोपाळ गणेश आगरकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू यासारख्या अनेक विभूतींचे योगदान अत्यंत मोलाचे ठरते. या प्रत्येक सुधारकाच्या प्रेरणा, प्रयत्न आणि मार्ग निराळे असतील पण ध्येय मात्र समान होते.

सामाजिक चळवळीचे प्रणेते राजा राममोहन रॉय यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना करून धार्मिक सुधारणा, सती प्रथाबंदी, बालविवाह बंदी, यासारख्या अनेक अनिष्ट प्रथा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांना आर्यसमाजाची स्थापना करून कर्मकांड, कडक आचारसंहिता, धर्मशुद्धी, धर्मान्तराला विरोध, अस्पृश्यता निवारण, स्त्रीशिक्षण, शेतक-याचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. देव व मानव यातील दलालीला विरोध केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित नेतृत्वाची धूरा सांभाळून पीडीत, दूर्लक्षित समाजाला समता, स्वातंत्र्य, न्याय प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला. आतापर्यंत चालविण्यात येणा-या सामाजिक चळवळीचा मुख्य हेतु समाजाची पुनर्रचना करणे, समानतेचे तत्व व न्यायाची संकल्पना तयार करून लढा देणे होता. यातूनच समाजात वैचारिक जागृती झालेली दिसून येते. भारतीय समाजात दोन प्रकारची गुलामगिरी ही एकीकडे ब्रिटीशांची राजकीय सत्तेची गुलामगिरी

तर दुसरीकडे स्वकीयांची सामाजिक गुलामगिरी होय. यात सामान्य दुर्बल, पददलित समाज मोठ्या प्रमाणात बळी पडत होता. म्हणून सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून समाजात समता, न्याय, बंधूभाव, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही यासारख्या मानवी मूल्यांची रूजवणूक केली जावू लागली. पारंपारिक सनातनी विचारसरणीच्या विरोधात लढा देवून आधुनिक पुरोगामी विचारसरणीचा प्रसार व प्रचार केला. या सर्व सामाजिक चळवळी एक प्रकारे वैचारिक क्रांतीचे पर्व समजल्या गेल्या. या मागचा मुख्य उद्देश मानवतेच्या मुल्याची रूजवणूक करणे आणि समाज जीवनातील अनिष्ट बाबींना आळा घालून योग्य दिशा देणे होय.

याबरोबरच नवीन वैज्ञानिक मुल्ये, आधुनिक शिक्षण, औद्योगिकरण, नागरीकरण, पाश्चिमात्तीकरण यासारख्या अनेक प्रक्रिया व दळणवळणाची साधने आणि सोयी यामुळे आज सामाजिक चळवळींना ब-याच प्रमाणात यश मिळाले. मात्र आज दुदैवाने असे म्हणावे लागते की, सामाजिक चळवळींना आज अपेक्षित गती राहिली नाही. ब-याच चळवळी आज फक्त नाममात्र राहिलेल्या आहेत. भारताच्या इतिहासात एकोणिसावे शतक महत्वाचे आहे. पाश्चात्य संस्कृतीची ओळख, नव्या जीवन जाणिवांचा आरंभ, परंपरेचा आंधळेपणाने नवीन विचार मांडले जाऊ लागले. भारतातील राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन बदलत गेले. वर्तमानपत्रे सुरू झाली. स्त्री शिक्षणाला सुरुवात झाली. शिक्षित झालेल्या स्त्रिया स्वतःबद्दल, समाजाबद्दल, चालीरितीबद्दल, रूढीपरंपराबद्दल बोलू, लिहू लागल्या. या काळात सुरू असणा-या समाजसुधारणेच्या चळवळींचा परिणाम मराठी साहित्यावरही झालेला आढळतो. वैचारिक गद्य लेखनाची सुरुवात याच काळात झाली.

एकोणिसाव्या शतकातील ज्या स्त्रियांनी वैचारिक लेखन केले आहे त्यामध्ये श्रीमती फेरार, सावित्रीबाई फुले, मुक्ताबाई, ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई ही नावे ठळकपणे पुढे येतात.

प्रस्तुत शोध निबंधात या निवडक स्त्रियांच्या वैचारिक लेखनाचा आढावा घेतला आहे.

१. ताराबाई शिंदे :-

‘स्त्री-पुरुष तुलना’ हे पुस्तक ताराबाई शिंदे यांनी सन १८८२ मध्ये लिहिले आहे. पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर ‘स्त्री-पुरुष तुलना’ अथवा स्त्रिया व पुरुष यांत साहसी कोण? हे स्पष्ट करून दाखविण्याकरिता हा निबंध ताराबाई शिंदे यांनी रचिला असल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. ज्या काळात चूल आणि मूल हेच स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र मानले जात होते. जगात कुठेच स्त्रीवादी विचारांचा उदय झाला नव्हता अशा काळात ताराबाई शिंदे यांनी परखड शब्दांत स्त्री-पुरुष नात्यासंबंधी व स्त्रियांच्या शोषणासंबंधी अत्यंत मूलगामी प्रश्न उपस्थित केले आहेत.

ताराबाईच्या लेखनाला एक तात्कालिक कारण घडले. त्यावेळी देशभर गाजत असलेला ‘विजयालक्ष्मी खटला’ हेच ते कारण होय. भ्रूणहत्या केल्याबद्दल विजयालक्ष्मीस जन्मठेपेची शिक्षा झाली होती. या खटल्याची बातमी, अग्रलेख, अनुकूल, प्रतिकूल मतप्रतिपादन व चर्चा त्यावेळच्या प्रत्येक वृत्तपत्रांत सुरू होती. या बातम्या वाचून, ऐकून ताराबाई अस्वस्थ झाल्या. परिणामतः अत्यंत प्रक्षोभक शब्दांत त्यांनी स्त्रियांची कैफियत मांडली व पुरुष वर्ग स्त्री जातीचे सर्वतोपरी कसे शोषण करतो ते विस्तारपूर्वक मांडले.

‘रोज पुरुषांचे साहस, धाडस व दगाबाजीची नित्य नवी उदाहरणे दिसून येत असतानाही तिकडे कोणीच लक्ष न देता, स्त्रियांवरच सर्व दोषांची गोणी लादतात हे पाहून स्त्री जात्यभिमानाने माझे मन अगदी खळबळून, तळतळून गेले. त्यामुळे मला निर्भिड होऊन असेच खडखडीत लिहिण्यावाचून राहवेना. तुम्ही एकसारखे सगळेच दगाबाज व कपटी आहात. तेव्हा तुम्ही एकमेकांचे झाकून नेता ते उघडे करून दाखविण्याला याच्याहीपेक्षा कडक जर दुसरी भाषा असती तर ती देखील मी वाकडी-तिकडी लिहिलीच असती.’ अशा शब्दांत आपल्या लेखनाचे प्रयोजन त्यांनी स्पष्टपणे मांडले आहे. ताराबाईंनी एकूणच स्त्री जातीचा विचार केला आहे. अमूकच जात किंवा ‘कूळ’ त्यांना अभिप्रेत नाही. स्त्री म्हणून प्रत्येक जातीतील स्त्रीला अन्याय सहन करावा लागतो याचे त्यांना भान आहे. सर्व देशभिर्गीनींचा अभिमान धरून त्या लेखनाला प्रवृत्त झाल्या आहेत हे महत्वाचे आहे.

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत ‘स्त्री’ चे शोषण होते, हे मत ताराबाई मांडतात. आज ख-या अर्थाने कोणी वागत नाही. मात्र पुरुषांचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी मात्र कायम धर्म पुढे येतो. धर्मतत्व म्हणून जे सांगितले जाते ते कसे एकांगी आणि पक्षपाती आहे हेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे. मुळातच ज्या पुरुषांनी परकीय रीतिरिवाज, परदेशातून आणलेली उपभोगाची साधने, परकीय शिक्षण, परकीय व्यवसाय व संधी मिळेल तेव्हा परदेश प्रवास केला. त्यांना आता स्वतःच्या धार्मिक परंपरेबद्दल बोलण्याचा अधिकारच काय? असा प्रश्न त्या विचारतात. स्त्री धर्माची पारंपारिक कल्पना आणि आजची स्त्री अशी तुलनाही त्या करतात. ‘जर बायकोला नवरा देव तर नव-याची वागणूक देखील देवाप्रमाणे पाहिजे’ असे ताराबाई म्हणतात. शास्त्रकर्त्यांनी वंदनीय मानलेल्या ‘पतिव्रता’ पंचकन्यांची ही त्यांनी चिकित्सा केली आहे आणि पूर्वीच्या काळी पुनर्विवाहाची पध्दत होती हे सप्रमाण दाखवून दिले आहे. जीवनातील प्रत्येक अंगाची रचना पुरुषी दृष्टीनेच झाली आहे. त्यामुळे स्त्रीवर अन्याय होतो हे त्यांनी ठामपणे मांडले आहे. समाज, संस्कृती, धर्म इतकेच काय भाषा सुद्धा पुरुषी दृष्टीनेच वापरली जाते हे सांगताना त्यांनी पुराण ग्रंथातील उदाहरणे दिली आहेत.

स्त्री-पुरुष नात्यातील असमतोल ताराबाईंनी स्पष्टपणे मांडला आहे. त्यावेळी रूढ असणा-या स्त्री प्रतिमांचा समाचारही ताराबाईंनी घेतला आहे. ताराबाईंनी तत्कालीन ललित वाङ्मयही वाचले आहे. स्त्रीवाद, स्त्रीवादी समीक्षा असे शब्दप्रयोग देखील नव्हते त्या काळात ताराबाईंनी मराठी साहित्यातील पुरुषांनी केलेल्या स्त्री चित्रणाचा चिकित्सक परामर्श घेतला आहे. वाङ्मयातून केलेल्या स्त्री चित्रणाबाबत असमाधान व्यक्त केले आहे. ‘स्त्रीला वेगळा न्याय व पुरुषांना वेगळा न्याय का?’ असा प्रश्न त्यांच्या मनात निर्माण होतो. एक बायको मेली की दुसरे लग्न करण्यास परवानगी. पण विधवांना पुनर्विवाहाची परवानगी नाही. बायकोने सती जावे पण नव-याने लगेच दुसरे लग्न करून नांदावे. स्त्रीला व्यभिचारातून अपत्य झाले तर तिला शिक्षा. पण व्यभिचार करणा-या पुरुषाच्या माथी कलंक नाही. असे स्त्रीचे अधिकार व पुरुषाचे अधिकार यात भेद करणारी जी मूल्यव्यवस्था आहे, तिलाच ताराबाईंनी आव्हान दिले आहे.

ताराबाईंचा प्रश्न हाच आहे की, ख-या अर्थाने कुटिल आणि पापी कोण? स्त्री की पुरुष? या मुद्याचे विवरण करताना ताराबाईंनी तत्कालीन समाजजीवन, धर्म, अभिजात साहित्य, धार्मिक ग्रंथ, ललित वाङ्मय, सा-यांचा धांडोळ घेतला आहे. आपले विचार सुसंगतपणे मांडण्याचे कौशल्य त्यांच्याजवळ आहे. वास्तविक १८८२ मध्ये ‘स्त्री-पुरुष तुलना’ या नावाचे पुस्तक लिहिवेसे वाटणे हेच क्रांतिकारक आहे.

२. श्रीमती फेरार :-

श्रीमती फेरार या नाशिक येथील मिशनरी रेव्हारंड सी.पी. फेरार यांच्या पत्नी. 'कुटुंबप्रवर्तन नीती' हा अकरा प्रकरणांचा आणि छप्पन पृष्ठांचा ग्रंथ त्यांनी इ.स. १८३५ मध्ये लिहिला. मराठीतील स्त्रीलिखित पहिला ग्रंथ म्हणून हा ग्रंथ महत्वाचा आहे. मुलगा आणि मुलगी यांच्या संगोपनात केले जाणारे भेदाभेद, मुलीला शिक्षण न देण्याची रूढी, सनातन समजुती व धार्मिक बंधने यामुळे स्त्रीवर घडत राहणारा अन्याय आणि स्त्रीपुरुषांत पक्षपात करणारी मनोवृत्ती यांची दखल घेऊन अशी पक्षपाती वृत्ती योग्य नसल्याची जाणीव त्यांनी करून दिली आहे.

मुलीला शिकवू नये याविषयी हया देशात मोठा हटवाद चालला आहे. त्या हटवादास आधार काय हे कळत नाही. मुलींनी लिहायला, वाचायला शिकू नये असे कोणत्या तरी शास्त्रांत सापडले काय? लोक बोलतात की, बायकांना शिकायची गरज नाही. पण जिच्या स्वाधीन लहानपणी मुले असतात, जिच्यापासून त्याला ब-यावाईट गुणांची तालीम प्रथम मिळते, तिला शिकून शहाणी व्हायची गरज नाही काय? मुलाला प्रथम शिकवणारी जी ती अज्ञानी राहून मुलाला कसे सज्जन करील? कोणी म्हणतात की, बायको शिकली तर नव-याचा बोज राखणार नाही. पण ती शिकली तर नव-याला अधिक मानून राहिल असे खचित समजावे. अशाप्रकारे बायकांना ऋजू शब्दांत आवाहन करून त्यांच्या ठिकाणचा विवेक जागा करणारी परिणामकारक भाषा येथे वापरलेली दिसते.

ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार हा हेतू असला तरी तत्कालीन हिंदू घरातील रीतीभार्तींचा सूक्ष्म अभ्यास जाणवतो. कुटुंबातील व्यक्तींनी परस्परांशी गुण्यागोविंदाने कसे वागावे या बाबत मार्गदर्शन केले आहे. फेरार बाईंची भाषा घरगुती वळणाची आहे. 'राग खाई आपणास, संतोष खाई दुस-यास' अशा म्हणी सहजगत्या वापरल्या आहेत. परक्या देशातून, परक्या संस्कृतीतून येऊन परकी भाषा आत्मसात करून त्यामध्ये लेखन करणे ही घटनाच स्तुत्य आहे. श्रीमती फेरार यांनी शास्त्रातील सुबोध पदे (१८३५), बाळबोध गोष्टी (१८३८), यात्रेकरुंचा वृतांत (१८३८) इत्यादी पुस्तकेही लिहिली आहेत.

३. सावित्रीबाई फुले यांची भाषणे व पत्रे :-

'मातुश्री सावित्रीबाईंची भाषणे' या पुस्तिकेत उद्योग, विद्यादान, सदाचरण, व्यसने, कर्ज या विषयावरील सावित्रीबाईंची भाषणे संपादित केली आहेत. सर्व सामान्यांच्या जिव्हाळयाच्या विषयावर त्यांना समजेल, पटेल अशा उदाहरणातून सावित्रीबाईंनी हे विचार मांडले आहेत. 'उद्योग' या भाषणाज 'दिवसभर न थकता उद्योग करणे हा मनुष्यधर्म आहे. 'देव-दैव पूर्वसंचित, पाप-पुण्य, प्रारब्धशरणता' या काल्पनिक विश्वातून माणसाने बाहेर पडावे, उद्योगी बनावे' असे आवाहन त्यांनी केले आहे. 'विद्यादान' या भाषणात विद्यादानाची महती सांगितली आहे.

सावित्रीबाईंनी जोतीरावांना लिहिलेली तीन पत्रे उपलब्ध आहेत. या पत्रातून समाजसुधारणेची तळमळ दिसून येते. शिक्षणाच्या कार्यावरील निष्ठा दिसून येते. दुष्काळी परिस्थितीचे चित्रमय वर्णन एका पत्रातून केले आहे. सावित्रीबाई कृतीशील कार्यकर्त्या आहेत याची साक्ष या पत्रातून पटते. विचारातील तर्कशुध्दता आणि स्पष्टता त्यांच्या लेखनात आढळते. शिक्षणाचा अखंड ध्यास आपल्या समाजबंधवांच्या उध्दाराची तळमळही जाणवते.

४. मुक्ताबाई :-

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शाळेतील एक मांग विद्यार्थिनी मुक्ताबाई हिने अवघ्या चौदाव्या वर्षी 'मांग महाराच्या दुःखाविषयी निबंध' या नावाचा लिहिला. तो पुढे १५ फेब्रुवारी १८५५ आणि १ मार्च १८५५ या 'ज्ञानोदया' च्या दोन अंकात छापून आला. या निबंधात मुक्ताबाईने स्वजातीच्या दुःखाची कैफियत निर्भयपणे मांडली आहे.

“लाडू खाऊ ब्राम्हण लोक असे म्हणतात की वेद तर आमचीच सत्त आहे. आम्हीच त्याचे अवलोकन करावे. तर यावरून उघड दिसते की, आम्हांस धर्मपुस्तक नाही. जर वेद ब्राम्हणांसाठी आहेत तर वेदाप्रमाणे वर्तणूक करणे ब्राम्हणांचा धर्म होय. जर आम्हांस धर्मासंबंधी पुस्तक पाहण्याची मोकळीक नाही तर आम्ही धर्मरहित आहोत असे साफ दिसते की नाही बरे?”

वेद जर ब्राम्हणांसाठी आहेत तर आम्ही धर्मरहित आहोत का? असा प्रश्न मुक्ताबाई उपस्थित करते? बाजीराव पेशव्यांच्या काळात मांगमहारादी लोकांना भयानक शिक्षा दिल्या जात. इंग्रजी राजवटीमुळे हा क्रूरपणा बंद झाला याचाही उल्लेख त्यांनी केला आहे. आपल्या बांधवांनी शिक्षण घ्यावे, स्वतःची प्रगती करून घ्यावी अशी अपेक्षा निबंधाच्या शेवटी व्यक्त केली आहे. दलितांवर होणा-या अन्यायाचे चित्रण मुक्ताबाईंनी अतिशय धीटपणाने केले आहे.

५. पंडिता रमाबाई :-

पंडिता रमाबाई स्त्री धर्मनीती हे पुस्तक जून १८८२ मध्ये प्रसिध्द झाले. 'स्त्रियांच्या विशेषतः पतिता, परित्यक्ता व विधवांच्या सर्वांगिण उध्वारासाठी पंडिता रमाबाईंनी जन्मभर कार्य केले. संस्कृत व मराठी या भाषांप्रमाणेच कन्नड, गुजराती, बंगाली, हिंदी व इंग्रजी एवढेच नव्हे तर तुळू व हिब्रू या भाषाही रमाबाईंना अवगत होत्या. 'पंडिता' या नावाने ओळखल्या जाणा-या त्या महाराष्ट्रातील आणि बहुधा देशातीलही पहिल्याच महिला होत.

'स्त्रीधर्मनीती' हे पुस्तक रमाबाईंनी स्त्रियांना उद्देशून लिहिले आहे. रमाबाईंनी भाषा अतिशय आर्जवी, मृदू आहे त्या स्त्रियांना सर्व परंपरागत भूमिका जगून स्वकर्तव्ये रीतीने पार पाडून, उन्नती करून घ्यायला सांगतात. 'ईश्वराने तुम्हांस नुसती स्वयंपाकादी कामे करण्यास जन्मास घातले नाही. तुम्ही येथे विचार करून पाहिले तर अगणित कामे आहेत.' त्यांचा भर स्त्रीने स्वावलंबी, कामसू होण्यावर होता. आळस झटकून संसारातील सर्व कामे झटपट शिक्षणाच्या मदतीने अधिकाधिक नेटके जीवन जगण्यावर होता.

पंडिता रमाबाईंचे व्यक्तिगत आचरण क्रांतिकारक स्वरूपाचे असले म्हणजे पारंपारिक संकेताविरुद्ध अध्ययन करणे, ठिकठिकाणी प्रवचन देणे, स्वतःच्या मनाजोगा पती स्वतः निवडणे, कोणत्याही दडपणाची वा हलकल्लोळाची भीती न बाळगता धर्मातर करणे इत्यादी. तरी त्यांचे स्त्रीविषयक विचार मात्र पारंपारिकतेची कक्षा ओलांडून पुढे जात नाहीत.

या काळात इतर स्त्रियांनी जे लेखन केले आहे ते 'स्त्रियांचा स्वर्ग', 'संसारातील गोष्टी', 'विणकामाचे पुस्तक', विविध देशीय स्त्रीवर्णन अशा स्वरूपाचे आहे. वर्तमानपत्रांमधून पत्रे लिहून स्त्रियांनी आपले मनोगत व्यक्त केलेले दिसते. 'एक भगिनी', 'माता' अशा टोपणनांवाने हे लेखन प्रसिध्द केले आहे.

एकोणिसाव्या शतकात आधुनिक मराठी वैचारिक गद्य लेखनाला सुरुवात झाली. स्त्रीवादी विचारांचा मूळकंद म्हणून ओळखले जाणारे ताराबाई शिंदे यांचे स्त्रीपुरुष तुलना हे पुस्तक याच काळात निर्माण झाले. मुक्ताबाईने मांगमहाराच्या दुःखविषयी निबंध याच काळात लिहिला तसेच 'कुटुंबप्रवर्तन नीती', 'स्त्रीधर्मनीती', ' सावित्रीबाईची भाषणे व पत्रे' हे लेखन उल्लेखनीय आहे.

आज जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत चळवळी संपल्या. संघटन नामशेष होऊ लागले. माणूस सुटा झाला. तो ग्राहक झाला, उपभोगवादी झाला. यात स्त्रियांना पारंपारिक प्रतिमेत अडकवण्याची खेळी सुरू झाली. कारण भांडवलशाही व्यवस्थेला ते सोयीचे आहे. त्यामुळे स्त्रियांची भोगवादी प्रतिमा प्रसारमाध्यमांद्वारे समाजमनावर नव्याने ठसवली जाऊ लागली. नवआधुनिक जगात स्त्रीची भोगप्रतिमा गडद झाली. राजकारणातदेखील काही अपवाद वगळता स्त्रियांचा उपयोग केवळ मोहरा म्हणून होताना दिसतो. सांस्कृतिक राजकारणात स्त्रियांचे प्रचंड अवमूल्यन झाले. स्त्री कमावती झाली पण स्वतंत्र मात्र झाली नाही.

संदर्भ :-

१. खोले विलास (संपादन) - 'ताराबाई शिंदे लिखित स्त्री-पुरुष तुलना' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १९६७, पृ. १८
२. मिसिस फेरार - कुटुंब प्रवर्तननीती, १८३५ पृ. ३०-३२
३. भोळे भा.रा. - एकोणिसाव्या शतकातील मराठी गद्य भाग - २ साहित्य अकादमी प्रकाशन २००८ प्रस्तावना
४. माळी मा. गो. - सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय(संपादन) म.रा.सा. संस्कृती मंडळ
५. डॉ. मधुबाला खोपडे - स्त्रियांचे गद्य लेखन, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे - २००५
६. डॉ. मंदा खांडगे व - स्त्रीसाहित्याचा मागोवा खंड १ साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ पुणे - २००२ इतर (संपादन)
७. रानडे प्रतिमा - स्त्री प्रश्नांची चर्चा : एकोणिसावे शतक, पद्यगंधा प्रकाशन, २००५
८. कुंभार नागोराव - सामाजिक चळवळी काल आज आणि उद्या, प्रगती मुद्रणालय लातूर, प्र.सा. १९६४ पृ. १४२
९. पोवार छया - स्त्री लिखित वैचारिक गद्य लेख - २०१, पृ. ८०, ८३
१०. महाजन वंदना - सांस्कृतिक प्रवाहांची स्त्रीवादी समीक्षा

